

ХАРКІВСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ ОКРУГ У 1864 – 1888 РОКАХ

У статті досліджуються основні фактори створення та етапи розвитку Харківського військового округу протягом 1864-1888 років. Основна увага приділяється вивченню ролі Харківського військового округу в реорганізації збройних сил Російської імперії, в переозброєнні та системі бойової підготовки військ, в реформуванні комплектування російської армії, в забезпеченні створення міцних основ обороноздатності держави.

Ключові слова: військова реформа, Харківський військовий округ, бойова підготовка військ, генерал-губернатор, переозброєння військ, навчальні батальйони.

В статье исследуются основные факторы создания и этапы развития Харьковского военного округа на протяжении 1864-1888 годов. Основное внимание отводится изучению роли Харьковского военного округа в реорганизации вооруженных сил Российской империи, в перевооружении и системе боевой подготовки войск, в реформировании комплектования российской армии, в обеспечении создания прочих основ обороноспособности государства.

Ключевые слова: военная реформа, Харьковский военный округ, боевая подготовка войск, генерал-губернатор, перевооружение войск, учебные батальоны.

The article investigates main creation factors and development stages of Kharkov military district during 1864-1888 years. The main attention is paid to studying Kharkov military district's role in reorganization of Russian Empire armed forces, in rearmament and system of forces fighting training, in reforming of Russian army completing, in ensuring creation of other bases of the state defense capability.

Keywords: military reform, Kharkov military district, forces fighting training, governor general, rearmament of forces, training battalion.

Постановка проблеми визначається тим, що результати Кримської війни не залишили в російському суспільстві сумнівів у необхідності проведення військової реформи. В середині XIX ст. стало очевидним, що громіздкий апарат управління армією був дорогим і малоефективним, а надмірна тривалість служби призводила до того, що армія мала незначні мобілізаційні резерви, і доводилося підтримувати великий постійний контингент. Зі скороченням терміну служби можна було б мати в мирний час меншу армію. Велику увагу потрібно було приділити переозброєнню армії. Російська армія мала потребу в поліпшенні підготовки офіцерів та унтер-офіцерів, а також вдосконалити порядок призначення на командні посади. В країні набирала оберти індустріалізація, швидкими темпами будувалися промислові підприємства, залізниці, розорювалися нові землі, освоювалися нові території, також визначались стан російської армії й військової промисловості в середині та другій половині XIX ст. Актуальність теми дослідження визначається недосконалістю додаткової розробки багатьох проблем військової реформи 1860-1870-х років як в українській, так і в російській історичній науці. Особливий інтерес представляє вивчення історичного досвіду реорганізації військового управління та створення в Російській імперії військово-окружної системи. Отже, дослідження історії створення та розвитку Харківського військового округу протягом 1864-1888 років залишається актуальним і сьогодні представляє науковий і практичний інтерес.

Аналіз актуальних досліджень. Суттєвий внесок в наукову розробку історії військових реформ та вивчення основних етапів розвитку Харківського військового округу в 1864-1888 років зробили такі дослідники як М.П.Єрошкін [4], П.О.Зайчковський [6] та інші. В їх роботах розглянуті лише окремі аспекти розвитку Харківського військового округу, а спеціальної праці, яка б охоплювала всі аспекти історичного розвитку Харківського військового округу протягом 1864-1888 років ні в українській, ні в зарубіжній історіографії поки що немає. Ця обставина стала головною причиною вибору авторкою теми для свого дослідження, а також визначила мету і основні завдання статті.

Мета статті полягає у реконструкції основних напрямів та етапів розвитку Харківського військового округу протягом 1864-1888 рр. в історії збройних сил Російської імперії; у комплексному дослідженні ролі Харківського військового округу в реорганізації російських збройних сил, у переозброєнні та системі бойової підготовки військ, у реформуванні їх комплектування; у вивченні ролі Харківського військового округу в забезпеченні створення міцних основ обороноздатності Російської імперії.

Виклад основного матеріалу. Формування в Російській імперії індустріального суспільства об'єктивно поставили російський уряд перед необхідністю вирішення не лише значного кола соціально-економічних завдань, але й зміцнення обороноздатності країни, проведення військової реформи. В цих історичних умовах, у листопаді 1861 р., імператор Олександр II призначив військовим міністром генерала Дмитра Олексійовича Мілютіна й доручив йому проведення

військової реформи. Перед новим військовим міністром стояли два здавалося взаємовиключні завдання: скоротити військові витрати і в той же час підсилити бойову міць російської армії. Вже через два місяці після свого призначення, 15 січня 1862 року, Д.О.Мілютін представив імператору докладно розроблений план військової реформи, який передбачав перетворення військової адміністрації, скорочення термінів служби, реорганізацію системи військової освіти тощо. Найважливішою проблемою реформи було переозброєння армії [2, с.14-16].

Особливо велика увага під час проведення військової реформи приділялася реорганізації військового управління й створенню місцевих органів управління військами – військових округів. Саме створення військово-окружної системи стало найважливішим завданням, що постало перед Військовим міністерством Російської імперії, без виконання якого були неможливі подальші перетворення в армії. Необхідність створення військово-окружної системи зумовлювалася тим, що штаби армій виконували як командні, так і адміністративно-постачальницькі функції по відношенню до підлеглих частин, аналогічні завдання покладалися й на корпусні штаби. На практиці штаби не могли ефективно виконувати всі ці функції, особливо якщо підлеглі їм частини були розосереджені по різних губерніях величезної Російської імперії. Саме тому у травні 1862 р. Д.О.Мілютін представив Олександру II свої пропозиції та проект указу щодо створення в Російській імперії військово-окружної системи. В основі цього документа лежали наступні положення: ліквідувати розподіл російського війська у мирний час на армії та корпуси, а вищою тактичною одиницею вважати дивізію; розділити територію всієї Російської імперії на кілька військових округів; на чолі кожного округу пропонувалося поставити начальника, на якого покладалася нагляд за діючими військами й командування місцевими військами, а також доручалося керівництво всіма місцевими військовими закладами [3, с.311-312].

Військовий міністр Д.О.Мілютін запропонував створити територіальну, окружну систему, при якій інтендантське постачання й матеріально-технічне забезпечення військ покладалися на штаб округу, а оперативне командування зосереджувалося в руках дивізіонних командирів. Нова система повинна була помітно спростити управління військами й усунути істотний недолік – граничну централізацію управління військами в міністерстві. Відповідно до імператорського указу передбачалося створення на території Російської імперії 15 військових округів: Фінляндського, С.-Петербурзького, Балтійського (Рига), Північно-Західного (Вільно), Царства Польського, Південно-Західного (Київ), Південного (Одеса), Московського, Харківського, Верхньоволзького (Казань), Нижньоволзького (Саратов), Кавказького (Тифліс), Оренбурзького, Західносибірського (Омськ), Східносибірського (Іркутськ). Уже влітку 1862 р. замість Першої армії були засновані Варшавський, Київський та Віленський військові округи, а наприкінці 1862 р. – Одеський. У прикордонних округах на командуючого округом покладали обов'язки генерал-губернатора й у його особі зосереджувалася вся військова й цивільна влада [7. Оп.21. Спр.78. Арк.22-25].

Харківський військовий округ був створений за наказом міністра Д.О.Мілютіна 6 серпня 1864 року. Територія округу включала Харківську, Полтавську, Чернігівську, Курську, Орловську і Воронежську губернії. Харківський військовий округ управлявся «головним начальником», якого прийнято було називати командуючим або головнокомандуючим військами округу. На підставі «Положення про військові округи», яке було затверджено у серпні 1864 р., головнокомандуючому військами округу підкорялися всі розташовані в окрузі військові підрозділи, військові установи і військові чини. Отже, головнокомандуючий ставав одноособовим начальником, а не інспектором, як це планувалося раніше. При цьому всі артилерійські частини в окрузі підкорялися безпосередньо начальникові артилерії округу. Посаду головнокомандуючого Харківським військовим округом займали такі відомі в Російській імперії військові діячі, як генерал від артилерії Сигізмунд Венедиктович Мерхилевич (1864 рік); генерал-ад'ютант, генерал от кавалерії Василь Федорович Лауниц (1864 рік); генерал-ад'ютант, генерал-лейтенант Олександр Іванович Бреверн де Лагарди (1865-1869 роки); генерал-лейтенант (с 1870 г. - генерал от інфантерії) Олександр Петрович Карцов (1869-1875 роки); генерал-ад'ютант, генерал-лейтенант граф Фелікс Миколайович Сумароков-Ельстон (1875-1877 роки); генерал-ад'ютант, генерал-лейтенант Олександр Федорович Минквиц (1877-1878 роки); генерал-ад'ютант, генерал от кавалерії князь Олександр Михайлович Дондуков-Корсаков (1880-1881 роки); генерал от інфантерії князь Дмитро Іванович Святополк-Мирський (1881-1882 роки); генерал-ад'ютант, генерал от інфантерії Федір Федорович Радецький (1882-1886 роки) та інші [9. Оп.55. Спр.201. Арк.50-53]. У 80-х роках XIX ст. деякі головнокомандуючі військами Харківського округу одночасно обіймали посаду тимчасового Харківського генерал-губернатора. Зокрема, цю посаду займали князь О.М.Дондуков-Корсаков і князь Д.І.Святополк-Мирський, в руках яких була зосереджена вся військова і цивільна влада на території Харківського військового округу [7.

Оп.21. Спр.78. Арк.64].

В результаті організації військових округів, в тому числі Харківського військового округу, в Російській імперії створилася відносно струнка система місцевого військового управління, зникла крайня централізація військового міністерства, функції якого тепер полягали у здійсненні загального керівництва й нагляду. Як й інші військові округи, Харківський військовий округ забезпечував швидке розгортання армії у випадку війни, лише після його створення стало можливим приступити до складання мобілізаційного розкладу на територіях Харківської, Полтавської, Чернігівської, Курської, Орловської та Воронежської губерній. Харківський військовий округ проіснував до 1888 року. Наказом по Військовому відомству від 31 жовтня 1888 року за №221, з 1 листопада 1888 року Харківський військовий округ був розформований, Воронежська і Орловська губернії ввійшли до складу Московського військового округу, а Харківська, Полтавська, Чернігівська та Курська губернії ввійшли до складу Київського військового округу [8. Оп.6. Спр.34. Арк.8].

Протягом 1864-1888 років у структуру головного управління Харківського військового округу входили: головнокомандуючий округу та його заступник, штаб округу, окружне інтендантство, артилерійське управління, інженерне управління, лікарсько-госпітальне управління. Одним із найважливіших питань, яке вирішувало головне управління Харківського військового округу протягом 1864-1888 років, було переозброєння військ, які розміщалися на території округу. Розвиток військової техніки, що обумовив перехід від гладкоствольного до нарізного озброєння, спричиняв зміну всієї бойової підготовки, вимагав інших тактичних принципів. Вже до початку 1865 р. вся піхота Харківського військового округу була переозброєна 6-лінійними нарізними гвинтівками. Частина цих гвинтівок було виготовлено на російських заводах, а частину – закуплено в Німеччині та Бельгії. З 1866 р. в Харківському військовому окрузі почалося переозброєння польової артилерії, поступово всі батареї пішої та кінної артилерії одержували нарізні пушки, що заряджалися з казенної часті. Третина піших батарей були озброєні 9-фунтовими пушками, а всі інші батареї пішої та кінної артилерії – 4-фунтовими. Проте, у зв'язку з тим, що російські заводи не змогли в короткий термін перейти до масового випуску сталевих стволів, було ухвалено рішення продовжити випуск бронзових гармат, що заряджалися з казенної часті. У другій половині 1860-х – початку 1870-х років під керівництвом О.С.Лаврова проводилися подальші дослідження щодо поліпшення артилерійської бронзи [2, с.30-35].

В 1870 р. на озброєння артилерійських бригад Харківського військового округу були прийняті скорострільні 10-ствольні картечні пушки Гатлінга та 6-ствольні пушки Барановського зі скорострільністю 200 пострілів на хвилину. В 1872 р. була прийнята на озброєння 2,5-дюймова скорострільна гармата Барановського, в якій були реалізовані основні принципи сучасних скорострільних знарядь. Досвід франко-пруської війни 1870-1871 років привів до необхідності збільшення кількості батарей польової артилерії. В 1873 р. було ухвалено рішення підсилити склад артилерійських бригад до 6 батарей, при цьому нові батареї, які формувалися у складі бригад, озброювалися 9-фунтовими пушками. Поступово здійснювався перехід від дерев'яних лафетів до металевих. В цілому, до початку 1870-х років переозброєння польової артилерії в Харківському військовому окрузі було повністю завершено [5, с.19-24].

Із січня 1874 року в Російській імперії стала вводитися загальна військова повинність замість рекрутського набору та скорочувався термін служби. У результаті введення всестанової військової повинності в Харківській, Полтавській, Чернігівській, Курській, Орловській та Воронежській губерніях в основному був створений мобілізаційний резерв. У цих губерніях військова повинність поширювалася на всіх молодих чоловіків, що досягли 21 року. Загальний термін служби за призовом встановлювався в сухопутних військах у 15 років, з яких 6 років припадало на дійсну службу і 9 років – на перебування в запасі, а по закінченні служби чоловіки перебували в ополченні до 38-річного віку. За новим законом, російський уряд щороку визначав необхідне число новобранців. Зокрема, в Харківському військовому окрузі звичайно на службу призивалося не більше 20-25 % новобранців від загального числа чоловіків, що досягли призовного віку, решта чоловіків призовного віку відразу зараховувалися в ополчення [7. Оп.14. Спр.32. Арк.9-12].

У Харківському військовому окрузі питання про призов визначалося наявністю пільг, а при їх відсутності проводилося жеребкування. Так, призову не підлягали: єдиний син у батьків, єдиний годувальник у родині, а також якщо старший брат призовника відбував або вже відбув військову службу. Для новобранців, які мали початкову освіту термін дійсної служби скорочувався до 4-х років, для тих, хто закінчив міську школу – до 3-х років, для тих, які закінчили гімназію – до півтора року, а для тих, які мали вищу освіту – до півроку. Відстрочка на 1 рік надавалася безсімейним чоловікам, які володіли господарством й обробляли земельний наділ, займалися промисловим або

торговельним підприємством. Повністю звільнялися від призову священнослужителі всіх християнських віросповідань. Звільнялися від призову, але із зарахуванням у запас медичні та ветеринарні лікарі, фармацевти, члени академії мистецтв, артисти імператорських театрів і викладачі [10, с.251-260].

Протягом 1864-1888 років у Харківському військовому окрузі була суттєво вдосконалена система бойової підготовки військ. Потрібно було навчити солдат грамотно виконувати службові обов'язки, їх стали готувати до бойових дій на місцевості, а не тільки до парадів на плацу. Були сформовані навчальні батальйони де проходила підготовка інструкторів з «мистецтва стрільби», увійшло в практику прикомандирування до артилерійських частин піхотних офіцерів і солдат, де їх навчали стрільбі з гармат. Керівництво округу звернуло увагу також й на фізичну підготовку солдат, створювалися навчальні фехтувально-гімнастичні курси для підготовки інструкторів з гімнастики та фехтування. Були вжиті заходи для поширення у військах грамотності, на осмислене засвоєння солдатами загальних та військових знань. Ще в 1863 р. було видано спеціальний наказ військового міністра про обов'язкове навчання рекрутів, у якому вказувалося на необхідність орієнтувати навчання рекрутів виключно на практичну мету – навчання тому, що необхідно на війні. Значного розвитку набула така нова на той час галузь військової освіти як навчання саперній справі. Із цією метою до саперних бригад стали відряджатися на місячний строк команди солдат, які потім ставали інструкторами саперної справи [5, с.74-75].

У Харківському військовому окрузі успіх навчання солдат та ефективність їх бойової підготовки залежали у першу чергу від якості підготовки офіцерів та унтер-офіцерів. На жаль, у якісному відношенні склад офіцерського та унтер-офіцерського корпусу в середині 1860-х років був надзвичайно низьким. Більшість офіцерів (близько 70%) не мали ніякої військової освіти. Саме тому, з 1867 р. в окрузі стали створюватися навчальні команди при штабах полків і окремих батальйонів для підготовки піхотних і кавалерійських унтер-офіцерів зі строком навчання два роки. Щорічно у такі команди виділялися по 4-5 кращих солдатів від кожної роти та ескадрону. В 1874 р. було ухвалене рішення про створення навчальних команд також і в артилерійських та інженерних підрозділах. Так, в артилерії створювалися навчальні команди при артилерійських бригадах, батареях, парках і фортецях зі строком підготовки від одного до двох років. Для скорочення некомплекту молодших командирів у військах Харківського військового округу, починаючи з 1871 р. унтер-офіцерів стали приймати на надстрокову службу. В 1874 р. їм були значно збільшені грошові виплати – фельдфебелі й старші вахмістри стали отримувати по 84 крб., а унтер-офіцери – по 60 крб. [1, с.318-320]. Починаючи з 1872 р. головним управлінням Харківського військового округу був прийнятий ряд заходів по поліпшенню матеріального становища офіцерів – значно збільшено жалування, яке стало видаватися щомісяця, а не три рази на рік, як раніше, встановлювалися квартирні оклади тощо. Разом із цим створювалися офіцерські бібліотеки, стали проводитися регулярні заняття з офіцерами, збиралися офіцерські збори. Все це сприяло зменшенню некомплекту і підвищенню освіченості офіцерів. Внаслідок цього з початку 1870-х років у військових частинах Харківського військового округу бойова підготовка солдат стала набувати якісно нового характеру [2, с.24-27].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Можна констатувати, що проведення в 60-70-х роках XIX ст. в Російській імперії військової реформи і введення військово-окружної системи створило відносну єдність управління військами, ліквідувало зайву централізацію. Протягом 1864-1888 років Харківський військовий округ залишався важливою ланкою військової інфраструктури Російської імперії, де була створена вдосконалена система бойової підготовки військ. Заходи в області переозброєння військових частин Харківського округу зводилися до забезпечення їх новими видами озброєння, однак це завдання здійснювалося досить повільно і до 1888 р. не було повністю завершено. Перетворення в області бойової підготовки були спрямовані на навчання військ того, що необхідно на війні, на впровадження нової військової тактики й розвиток особистої ініціативи солдата. Реформи військово-навчальних закладів, проведені на території Харківського військового округу істотно змінили всю систему підготовки офіцерських та унтер-офіцерських кадрів, було вирішене питання про укомплектування військ округу офіцерами й унтер-офіцерами в мирний та воєнний час. У результаті введення всестанової військової повинності на території округу, яка включала Харківську, Полтавську, Чернігівську, Курську, Орловську і Воронежську губернії в основному був створений мобілізаційний резерв. Отже, військова реформа та створення Харківського військового округу зіграли важливу роль у реорганізації російських збройних сил, системи їх підготовки, комплектування й переозброєння, що значно сприяло створенню міцних основ обороноздатності Російської імперії.

ЛИТЕРАТУРА

1. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – СПб.: Тип. ген. штаба, 1891. – 409 с.
2. Военный сборник. – 1878. – №32.
3. Ежегодник России 1902 г. – СПб.: Изд-во ЦСК МВД, 1903. – 428 с.
4. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России / Н.П.Ерошкин. – М.: Изд-во Высшая школа, 1968 – 368 с.
5. Журнал совещания окружных интендантских управлений. – СПб.: Тип В.Киришбаума, 1890. – 102 с.
6. Зайчковский П.А. Военные реформы 60-70-х годов XIX в. в России / П.А.Зайчковский. – М.: Изд-во МГУ, 1952 – 375 с.
7. Российский государственный военно-исторический архив. Ф.1. – Канцелярия военного министерства.
8. Российский государственный военно-исторический архив. Ф.1828. – Харьковское окружное интендантское управление.
9. Российский государственный военно-исторический архив. Ф.3. – Канцелярия военного министерства.
10. Сборник статистических сведений по России. – СПб.: Тип. ген. штаба, 1890 – 263 с.